

Neprihvatljive ocene o Srbima Vojne krajine*

VASILIJE KRESTIĆ

Filozofski fakultet, Beograd, Jugoslavija**

Kada se pojavila knjiga o takvoj oblasti kakva je Vojna granica onda je to trenutak koji valja zabeležiti, jer prošlost te institucije i naroda koji je živeo u Krajini u našoj nauci veoma je zapostavljena. Brojni radovi koje su o toj ustanovi napisali stranci, naročito oni iz ranijih generacija i sa nemačkog jezičkog područja, takvi su da se na njih iz više razloga ne možemo uvek osloniti. Oni su dobrim delom zastareli, a češće su opterećeni nacionalnopolitičkim i kulturtregerskim tendencijama čiji je cilj da umanje ulogu i značaj srpskog i hrvatskog življa a uvećaju onu koju su u Vojnoj krajini imali Nemci iz Austrije i Habzburzi.

Zbog takvog stanja u historiografiji o Vojnoj krajini sa radošću smo dočekali knjigu Mirka Valentića.

Međutim, Valentić nas je svojom knjigom razočarao. Razočarao nas je stoga što, poput pomenutih nemačkih istoriopolisaca, nije imao prevashodno naučne već i neke drugačije namere. Reč je o tome da je u svojoj knjizi, koja je u nečemu prerađena doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, kada piše o Srbima, nastupao onako kako su to činili neki stranački opredeljeni pisci i publicisti iz vremena do prvog svetskog rata, kada su, opterećeni hrvatskim državnim i istorijskim pravom, odbijali da priznaju da u Hrvatskoj ima Srba i srpske nacije, a kada su to priznavali, činili su retko i nevoljko, sa odioznošću i zlonamerno. Začuđuje da danas tako može da se piše!

Stoga što smo uočili da je Valentić zloupotrebio naučni metod u prikazivanju istorije Srba iz Vojne krajine želimo da ukažemo na neke njegove propuste, da ih prikažemo kao rabotu koja sa naukom nema baš nikakve veze. Usput, u ovom prikazu biće reči i o nekim drugim nedostacima njegovog rada.

* U povodu knjige Mirka Valentića, Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849—1881, Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Školska knjiga, Zagreb 1981, str. 360.

** Urednički odbor ČSP-a objavljuje ovaj prilog prof. dra Vasilija Krestića, iako nije uvažio sugestiju da ne dovodi u pitanje podobnost dra Mirka Valentića da se bavi problematikom Vojne krajine. Tekst prof. dra Vasilija Krestića dali smo na uvid autoru knjige koji je napisao odgovor što ga objavljujemo u ovom broju.

Valentić je i te kako svestan da je prošlost Vojne krajine zajednička, da je ona i hrvatska i srpska, i da se valjano ne može izučavati jedna bez druge. Zbog toga je u predgovoru i rekao da je Vojna krajina »[...] veoma značajna sastavnica u povijesti hrvatskog i srpskog naroda [...]« (str. 9). Međutim, to je rekao samo u predgovoru a iz teksta koji potom sledi može se zaključiti da je na tu, iako »veoma značajnu sastavnicu« brzo i lako zaboravio. Zaboravio je stoga što mu je namera bila da Vojnu krajinu prikaže kao oblast u kojoj Hrvati u svemu imaju neuporedivo veći značaj od Srba. Prisustvo Srba on nije negirao, jer to danas ne bi ni mogao činiti. Međutim, u spletu krajiških zbivanja od 1849. do 1881. godine, Valentić je srpsku komponentu sveo na minimum, pa se ona utopila u mnoštvu drugih podataka, nje je nestalo iz istorije Krajine, a gde, tu i tamo, izranja na površinu, dobija tumačenja koja nisu izvedena na temelju naučno proverenih činjenica. Tako je ispalo da je istorija Krajine u razdoblju od sloma revolucije do njenog ujedinjenja sa Hrvatskom, samo hrvatski i iznad svega hrvatski problem. Srbi su tu samo zato da svojim stavovima, povremeno, zagorčavaju život hrvatskim nacionalnim radnicima, da im čine smetnje svojim protivhrvatskim a prosrpskim separatističkim i proaustrijskim istupima, koji su diktirani »odozgo«, iz Beča, od reakcionarnih vojnih krugova Austrije.

Statistički podaci, kojima operiše Valentić, među prvima su kojima on zbunjuje čitaoce kada ih obaveštava o tome koliko je u Vojnoj krajini na sredini XIX veka bilo Srba. On saopštava podatke prema popisu obavljenom 1857. godine i kaže: »Prema broju pravoslavnih, pretpostavlja se da je u Hrv.-slav. krajini bilo 272.755 Srba, a prema broju katolika 402.322 Hrvata. Pravoslavno stanovništvo« — veli dalje Valentić — »imalo je većinu u ličkoj pukovnji — 51.010 prema 25.840, zatim u prvoj banskoj — 40.860 prema 20.281 i u drugoj banskoj pukovnji — 33.898 prema 19.380 Hrvata« (str. 23).

Pošto je ispravno konstatovao da se Srbi i Hrvati prema ondašnjem popisu mogu razlikovati po veri, jer prvi su pravoslavni a drugi katolici, onda bi valjalo očekivati da Valentić u daljem tekstu pravoslavne naziva njihovim nacionalnim imenom, što, inače, čini sa katolicima. Međutim, već na ovim prvim stranicama knjige počinje igra oko pravoslavnih, alias Srba, koja u svemu liči na onu igru iz vremena bana Dragutina grofa Kuena Hedervarija, kada Srbi nisu poricali da ispovedaju pravoslavnu veru ali su bili prinuđeni da se bore za svoje nacionalno ime i za njegovo priznanje, jer su ih politički protivnici nazivali svakako samo ne Srbima. Valentić je, inače, čini se, dobro proučio tu davno prošlu političku igru sa Srbima ali je smetnuo s uma da treba da se bavi naukom. Kada čitalac pročita knjigu M. Valentića jedva će uočiti da na teritoriji Vojne krajine ima Srba, jer, koliko ih on puta pominje, može se, gotovo bez preterivanja, nabrojiti na prstima dveju šaka. Da bi izbegao njihovo pominjanje on čak i njihovu crkvu ne piše punim imenom, ona nije Srpska pravoslavna crkva već jednostavno pravoslavna (vidi str. 202, 237, 318), onakva kako je uobičajavala da je naziva Frankova Čista stranka prava u svojim glasilima, saborskim i drugim javnim istupima.

Ali, vratimo se statistikama. Valentićevo je pravo da se opredeljuje za statističke podatke iz onih godina kada je vršen popis stanovnika. Oda-

brao je 1857. godinu, premda je popis obavljen 1869. bliži vremenu razvojačenja, i, stoga bi, po našem uverenju, bio adekvatniji od onog iz 1857. godine. Kada imamo u vidu protivrpsku tendenciju kojom je prožeta njegova knjiga onda nam se neodoljivo nameće zaključak da ni taj izbor godine popisa nije slučajan.

Prema podacima koje je saopštio, Srba u Krajini bilo je 1857. godine 40,41% a Hrvata 59,61%. Da je uzeo podatke prema popisu od 31. decembra 1869. onda bi Srba bilo 48,30% a Hrvata 49,33%.¹ Reč je o tome da je 1857. godine Petrovaradinska regimenta, koja je u vreme razvojačenja činila deo Hrvatsko-slavonske krajine, bila u sastavu ugarskog dela Granice. Valentić to prećutkuje, jer da je saopštio i taj podatak, onda bi, kao što se vidi, postotak Srba u Krajini porastao, a što je još gore po njegove namere, on bi, hteo ili ne hteo, morao napisati da je i u Petrovaradinskoj regimenti »pravoslavno stanovništvo« imalo znatniju većinu od hrvatskog. Godine 1857. tu je bilo 63,20% Srba a 1869. njihov broj se uvećao na 68,39%.²

Kada ove činjenice imamo u vidu onda je jasno da Valentić smišljeno, sa određenim ali vrlo prozirnim namerama, želi da porekne prošlost čitavog jednog naroda i sam narod manipulacijom statističkih podataka, retkim pominjanjem Srba, zamenom njihovog nacionalnog imena verskom pripadnošću i nepotpunim nazivom njihove crkve. Na sreću, to brisanje Srba i njihove prošlosti iz Vojne krajine Valentić izvodi perom i na papiru. Ali, taj i takav njegov postupak ne tiče se samo nauke. Implikacije njegovog pisanja o Srbima u Krajini duboko zadiru u životna pitanja hrvatske i srpske prošlosti, ali je sigurno da mogu ostaviti duboke negativne tragove i u sadašnjosti. To i jeste razlog zbog kojeg se bavimo ovim samo prividno naučnim problemom, kojem je Valentić dao jednu jarku političku boju. Ako se njegovo pisanje ne predstavi u pravom svetlu, možda će se, već sutra, pod vidom naučnih rezultata, njegovi stavovi i ocene početi preuzimati i dalje širiti, pa i dobijati mesto u srednjoškolskim i drugim udžbenicima.

U skladu sa već iznetim stavom prema Srbima Valentić je iz svoje knjige sasvim prognao i ćirilicu. Naslove dela koji su štampani tim pismom i nazive srpskih novina, koje citira u napomenama, on štampa latinicom. Dugo je i pre prvog rata, i između dva rata, i posle 1945. godine u istoriografiji, i ne samo u njoj, važno nepisano pravilo, a kod onih koji iz istorije ne proganjaju Srbe i danas važi, da se u naučnom aparatu naslovi štampaju onim pismom kojim su napisani. Valentić to pravilo ne poštuje a kao opravdanje može mu poslužiti to da u tome danas nije jedini. Iako je mogao slediti primer nekih od svojih recenzenata on to nije učinio. Pridružio se onima kojima je stalo do toga da prognaju ćirilicu iz onog njenog utočišta u Hrvatskoj u kojem je doskora egzistirala.

Da nam se ne bi kazalo da smo prema kolegi nekorektni, da mu imputiramo protivrpsku tendenciju, zadržaćemo se na onim stranicama njegove

¹ *Petar Matković, Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih, Spomenica za svjetsku izložbu u Beču 1873, Zagreb 1873, 39.*

² Isto, 40.

knjige na kojima je reč o Srbima. Povremenim citiranjem njegovih opisa i ocena Srba i srpske politike videće se kako ih Valentić predstavlja i kakvu ulogu im pripisuje u odnosu na opšte tokove hrvatskog nacionalnog pokreta, posebno u vezi sa nastojanjem da se uspostavi teritorijalni integritet hrvatskih zemalja. Na stranici 30. Valentić piše: »Za cjelovitu ocjenu političkih prilika u nas, osobito na razmeđu 1849. i 1850, mogu, uz potrebnu opreznost i nova istraživanja, poslužiti i sjećanja Faustina Suppea izrečena na skupštini riječke županije 1863. godine. Suppe tvrdi kako je potkraj 1849. boravio u Beču i bio točno upućen u hrvatsko-srpske pregovore i Jelačićeva nastojanja da kod bečke vlade izradi priznanje o združenju Vojvodine i Hrvatske. Ali, prema njegovoj tvrdnji, koju bi trebalo temeljitije istražiti, srpski predstavnici nisu pristali, na kraju 1849. u Beču, na nastojanja [...] Jelačića (koji ih je na to nagovarao) da se očituju za združenje Vojvodine s Trojednom kraljevinom, ter pod uplivom pokojnog Rajačića [...] osujetiše banova nastojanja da isposluje priznanje vladino na takvo združenje [...]».

Uz svu iskazanu opreznost i potrebu da se ovo pitanje temeljnije istraži, što Valentić i ne pokušava da učini, oslanjajući se samo na jedan jedini izvor, koji može biti jednako objektivniji koliko i subjektivniji, i ne trepnuvši, on svu krivicu za to što nije došlo do ujedinjenja Vojvodine i Hrvatske, kroz usta Suppea, pripisuje Srbima, odnosno njihovim zastupnicima i patrijarhu Rajačiću. Valentić to ne čini kao istoričar i naučnik već kao vrhovni žrec, koji i ne saslušava drugu stranu već presudu izriče po subjektivnom uverenju, po simpatijama i slobodnoj volji, dakle onako kako se u nauci, kojom bi trebalo da se bavi, ne bi smelo raditi.

Ovom prilikom nema potrebe da ulazimo u to kojim povodom i u kom kontekstu je Supe izneo svoja sjećanja. On je bio političar i u političke svrhe, u ondašnjim raspravama i nesporazumima sa Srbima oko Srema i njegove pripadnosti, mogao je reći šta je hteo. Budući da je Valentić istoričar on ne bi smeo postupati kao Supe. On bi, što vrlo dobro zna, izvore morao kritički osmotriti i onda, posle njihove analize, saopštavati zaključke. Tako bi morao kada bi mu nauka bila osnovna i jedina preokupacija, kada ne bi imao i ambicija koje nisu naučne.

Ne nameravamo da na pitanje koje je Valentić pokrenuo damo odgovor koji bi bio konačan i neporeciv, ali, poznajući tu materiju, možemo ponuditi i drugačije rešenje i to na temelju proučavanja ondašnjih i hrvatskih i srpskih listova (»Slavenskog juga«, »Narodnih novina«, »Südslavische Zeitung-a«, »Pozornika Vojvodstva Srbije«) i raznih drugih izvornih materijala.

Poznato je da su odnosi između Srba i Hrvata na početku revolucije 1848. bili harmonični, ali da su u agoniji četrdesetosmaških događaja, kada je revolucija bila na izdisaju, ti odnosi bili duboko poremećeni. Kada Beč nije ispunio ni srpske a ni hrvatske nacionalne zahteve, predvodnici hrvatske i srpske politike tada su se počeli međusobno prepirati, ne bi li bar nešto iznudili jedni na račun drugih. Ključna pitanja srpskih i hrvatskih nesuglasica ticala su se pripadnosti Srema, pitanja treba li Vojvodina da bude samostalna državnopravna jedinica ili da postane deo Hrvatske, i može li hrvatski ban u isto vreme da bude i srpski vojvoda.

Po odlukama Majske skupštine i Hrvatskog sabora iz 1848. Srem je ušao u sastav Vojvodine, koja je sa Hrvatskom bila dužna da stupi u ravnopravnu državopravnu vezu. Time je pitanje Srema bilo rešeno na obostrano zadovoljstvo Hrvata i Srba. Međutim, takvo rešenje nije bilo prihvatljivo za vladu u Beču, pa je u drugoj polovini 1849. Srem postao kamen spoticanja između Srba i Hrvata. Srbi su zahtevali da bude sastavni deo Vojvodine, ističući nad njim pre svega svoje nacionalno-etničko, ali i istorijsko pravo, a Hrvati nisu bili voljni da ga prepuste Srbima, jer su po državnom i istorijskom pravu Srem smatrali sastavnim delom Trojednice. U takvoj situaciji članovi hrvatske delegacije, koji su u Beču učestvovali u raspravama o budućnosti Vojvodine, nisu se pridržavali odluka Majske skupštine iz 1848, koje je priznao i ondašnji Hrvatski sabor, već su zahtevali da Vojvodina ne bude ravnopravan državopravni činilac već da se sjedini sa Hrvatskom, u nju se utopi i sa njom postane »jedno nerazdelivo telo« sa banom na čelu, koji bi u isto vreme bio i srpski vojvoda.

Prema tome, Valentić je u pravu kada kaže da su srpski predstavnici i Rajačić osujetili nastojanja Jelačića da ostvari združenje Vojvodine i Hrvatske. Međutim, on prećutkuje razloge zbog kojih Srbi na to združenje nisu pristali. Kako mu je cilj da osudi Srbe, on neće da kaže, ili, možda, i ne zna, u čemu je bila suština spora između Hrvata i Srba, šta bi i koliko bi koja strana od tog združenja dobila a koliko izgubila. Prema tome, Valentić se služi poluistinama, koje su često, pa i u ovom slučaju, ravne neistinama.

U duhu poricanja svega što je srpsko, Valentić krivotvori i dobro poznate činjenice. Bez obzira na to kakvog su nacionalnog osećanja bili Gavro Rodić i Petar Preradović on i za njih piše da su »hrvatskog podrijetla« (str. 62). O tome je zaista besmisleno raspravljati, ali valjalo bi očekivati da jedan doktor istorijskih nauka ume bar da razlikuje nacionalno poreklo od osećanja o nacionalnoj pripadnosti.

Na stranici 70. Valentić piše: »[...] Kada se 1860/61. u Zagrebu rasplamsala bitka za Krajinu, dio novinstva i pravoslavnog svećenstva, pomognut od vojničkih krugova, zagovara sazivanje posebnog krajiškog zemaljskog sabora. Zbog toga je zahtjev M. Ožegovića da Hrvatski sabor mora biti jedino legalno zemaljsko zastupništvo civilne Hrvatske i Vojne krajine, izvira iz veoma ozbiljnih političkih potreba Hrvatske.« O istom problemu na 80. stranici on nastavlja: »Borba vojničkih i dvorskih krugova protiv ujedinjenja Krajine s Hrvatskom nailazi u Krajini na podršku jednog dijela pravoslavnog svećenstva. Separatistički zahtjevi pravoslavnog svećenstva 1861. sačuvani su u Crennvilleovu pismu ministru rata Degenfeldu od 15. svibnja. Crennville javlja da je 25 pravoslavnih svećenika iz Hrv.-slav. krajine uputilo caru molbu u kojoj traže 'da se za Vojnu krajinu dozvoli jedan formalni ustav i to s jednim saborom koji bi se održao u Petrinji'. Unutrašnji otpor ujedinjenju, nastao u Krajini, nadovezuje se kronološki na reskript vladara od 21. veljače o zabrani izbora u Krajini za Hrvatski sabor. Molba pravoslavnog svećenstva potvrđuje da je u Krajini postojala želja i za realizaciju čl. 2 Krajiškog temeljnog zakona i to tako da se u Petrinji sazove poseban krajiški sabor. Za takvo rješenje krajiškog pitanja nitko u Zagrebu nije htio čuti. Zbog toga spomenuta

molba ostaje u Beču zavijena političkom šutnjom.« Navodeći dalje podatke kako su austrijski generali započeli »borbu protiv hrvatskih političkih ciljeva«, tj. protiv ukidanja Krajine, Valentić na str. 94. kaže: »[...] Prema građi koja nam je do sada poznata može se tvrditi da su bečki generali djelovali i na krajiške zastupnike. Vojnički krugovi uspjeli su pridobiti za poseban krajiški program, tj. krajiški sabor, samo dvojicu krajiških zastupnika. Protiv zahtjeva hrvatskih političkih krugova bio je novosadski *Srbski Dnevnik* zagovarajući krajiški separatizam pomoću posebnog krajiškog 'programa'. Veći broj napisa tih novina predlagao je sazivanje posebnog krajiškog sabora.«

Ovako pojednostavnjene i nepovoljne ocene Valentića o pravoslavcima, tj. o Srbima Vojne krajine, ne odgovaraju istorijskim činjenicama. Valentić bi morao znati da su na samom početku šezdesetih godina XIX veka politički putevi Srba i Hrvata išli obrnutim smerovima. Oni su se međusobno isključivali, jer su im polazne osnove bile drugačije, zbog čega ne bi trebalo osuđivati ni jednu ni drugu stranu. Suština spora bila je u tome što su se Srbi u težnjama za oslobođenje, ujedinjenje i proširenje svojih državnih granica redovno suočavali sa Austrijom kao moćnim suparnikom, dok su Hrvati, oni najbrojniji, iz Štrossmayerove Narodne stranke, u Monarhiji koja bi bila preuređena na federalističkim osnovama, želeli da steknu zaštitnika i ostvaritelja svojih nacionalnih težnji. Zbog tih tako različitih i međusobno suprotnih stavova o načinu rešenja istočnog i južnoslovenskog pitanja između Hrvata i Srba, između Beograda i Zagreba, više godina vladalo je nepoverenje i suparništvo. U sporu oko toga kome će pripasti Bosna i pod čijim vođstvom će se ujediniti Južni Sloveni, Srbi i Hrvati posle sloma apsolutizma nisu mogli u Vojnoj krajini voditi jedinstvenu akciju. Svaka strana radila je za sebe, išla je svojim putem, sledila je svoje programe i ciljeve, a samo u pojedinačnim slučajevima uspostavljeni su međusobni dodiri i nalažen je zajednički jezik.

Posle ovoga što je rečeno čine se besmislenim, svakako ne dobronamernim, a nikako naučnim Valentićeve tvrdnje da su Srbi iz Krajine, pre svega pravoslavni sveštenici i »dio novinstva« srpskog, u koje je ubrojao i novosadski *Srbski dnevnik*, služili interesima vojničkih i dvorskih krugova. Ti krugovi su, navodno, pomagali Srbe u separatističkim težnjama pa su oni zahtevali »da se za Vojnu krajinu dozvoli jedan formalni ustav i to s jednim saborom koji bi se održao u Petrinji«. Za razumevanje tih i takvih zahteva nije dovoljno poznavati samo istoriju Hrvatske i Hrvata. Treba imati u vidu da je teritorija Vojne krajine isto toliko srpska koliko i hrvatska i da bez podjednakog poznavanja istorije oba naroda ne može biti verodostojne istorije. U svakom slučaju »separatističke« težnje Srba iz Krajine nisu proistekle kao rezultat podsticanja vojničkih i dvorskih krugova. Ko samo malo poznaje istoriju srpskog nacionalnog pokreta u Ugarskoj, politički smer *Srpskog dnevnika* i ljude koji su saradivali u njemu, ne bi mogao na njegovim stupcima izražene »separatističke« težnje dovesti u vezu sa vojničkim i dvorskim krugovima. Jednostavno je reć o stavu koji je izvirao iz nacionalnih ciljeva i težnji Srba. U Krajini, ne samo hrvatskoj već i ugarskoj, Srba je bilo toliko da su mogli pomišljati i na stvaranje posebne autonomne oblasti, kojoj su oduvek težili. Osim toga, separiranjem Krajine mogli su ići za tim da zakoče Hrvatsku, da ne do-

zvole da se ona, uz pomoć Austrije, proširuje i jača pa da postane još moćniji konkurent Kneževine Srbije sa kojom su Srbi-graničari bili u dodiru i od koje su očekivali da Bosnu uključi u sastav svojih državnih granica. Treba znati i to da su Srbi iz Hrvatske i Ugarske uporno i dosledno išli za tim da se nametnu vlastima, da postanu takav činilac bez kojeg se pitanje ukidanja Krajine ne može rešiti. Iz istih razloga na Blagoveštenskom saboru držanom u Sremskim Karlovcima 1861. godine je odlučeno da se Vojna krajina može ukinuti »samo sa saglasijem obštenarodnog sabora Srba pravoslavno-istočne vere iz Ungarije, Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i cele vojene granice«.³

Najzad, kad je reč o »separatističkim« težnjama Srba iz Krajine nužno je naglasiti da su oni hteli da znaju šta će dobiti od ujedinjenja sa Civilnom Hrvatskom, šta ih čeka u toj novoj zajednici. Da bez jasnih saznanja o tome nisu svi bili spremni na ujedinjenje, svedoči pismo grupe graničara velikom županu zagrebačke županije Ivanu Kukuljeviću nastalo 1865. povodom zahteva te županije da se Krajina pripoji Hrvatskoj. Graničari su tvrdili da je takav zahtev pri postojećim okolnostima neizvediv, da nisu ispunjeni ni osnovni uslovi za ujedinjenje. Pisali su da ih stanovnici županije nazivaju Vlasima i Švabama i da u županijskim organima ni jedan graničar nije dobio nikakvu službu, čak ni onu najnižu, poslužiteljsku.⁴ Iz ovoga jasno proizlazi da se nacionalno svesni Srbi nisu mirili s tim da u novoj zajednici budu Vlasi, ili Švabe, da budu lišeni svog nacionalnog imena i kao takvi u društvenom pogledu neravnopravni i zapostavljeni.

Iz svega što je rečeno vidi se da je srpsko pitanje u Krajini u vreme razvojačenja, i kasnije, bilo mnogo složenije no što ga je shvatio i protumačio Valentić. Zbog toga bi tom pitanju trebalo pristupiti sa mnogo više opštih i pojedinačnih znanja i više akribije, bez predrasuda, ali i sa tananijim osećanjem kako za hrvatska tako i za srpska nacionalna i politička stremjenja onoga vremena. Valentić ne pokazuje da raspolaže tim i takvim osobinama. On strasno voli svoje nacionalne boje a ne podnosi tuđe, pa ono što voli hvali a što mu nije blisko ruži i prećutkuje. U skladu sa tim prevashodno pristrasnim a ne racionalnim stavovima, čisto navijački, na str. 93, gde je reč o radu Hrvatskog sabora iz 1861. godine, on piše: »[. . .] Posebno je zabilježen govor pravoslavnog paroha Nikole Begovića koji kao Srbin pozdravlja biskupa Josipa J. Strossmayera. Taj je posjet također bio razglašen u suvremenoj štampi vjerovatno zbog pokušaja patrijarha Rajačića da u Hrvatskom saboru potakne hrvatsko-srpski sukob zbog pitanja nacionalne pripadnosti krajiškog stanovništva. Rajačićev pokušaj od 1. svibnja ne prihvaća N. Begović. On je izrazio nadu da će se 'sve strasti brzo stišati'. Svoj govor završio je željom da živi sloga braće Hrvata i Srba i 'naša draga domovina'.«

O čitavom ovom slučaju koji se tiče patrijarha Rajačića nedavno je pisano i nama se činilo da su tu ponuđena rešenja u svemu prihvatljiva.⁵ Međutim,

³ *Jovan Đorđević*, Radnja Blagoveštenskog sabora naroda srpskog u Sremskim Karlovcima 1861, Novi Sad 1861, 137 (ćir.).

⁴ Grupa graničara Ivanu Kukuljeviću, Arhiv grada Varaždina, Korespondencija I. Kukuljevića, pismo br. 295.

⁵ O tome vidi: *Branka Pribić*, Srpsko pitanje pred Hrvatskim saborom godine 1861, *Časopis za suvremenu povijest* 1, 1980, Zagreb 1980, 79—86.

Valentić ne misli tako. On ima svoja originalna »naučna« rešenja kada je reč o Srbima, pa stoga, ne samo u ovom slučaju nego i inače, ignoriše onu literaturu i izvore koji nisu u skladu sa njegovim viđenjima. Pre svega on se nije potrudio da objasni šta je Rajačića navelo na to da se jednim pismom obrati Saboru. To pismo, koje je patrijarh uputio najvišem predstavničkom telu Hrvatske, zavedeno je u saborskim spisima kao »*Pismo svetijšega patrijarhe Josipa Rajačića [...] kojim proti pohrvaćenju Srbaljah protestira*«. Već sama ta činjenica da Rajačić ustaje protiv pohrvaćivanja Srba za Valentića je dovoljna da napiše kako je on u Saboru pokušao da »potakne hrvatsko-srpski sukob zbog pitanja nacionalne pripadnosti krajiškog stanovništva«. Prema toj logici nije kriv onaj koji pokušava da pohrvati Srbe nego onaj koji ustaje protiv pohrvaćivanja!

Da bi se videlo koliko i kako Valentić falsifikuje istoriju kada prikazuje Srbe, koliko je zlonameran kada srpskog patrijarha hoće da predstavi kao podstrekača hrvatsko-srpskih sukoba, navešćemo nekoliko stavova iz pomenutog Rajačićevog pisma. Pre toga valja reći da je neposredan povod za patrijarhovo pismo bilo istupanje Ivana Kukuljevića, velikog župana zagrebačke županije, u Saboru, kada je rekao da je Krajina »naseljena čistim narodom našim«. Rajačić je shvatio da je Kukuljević pod »čistim narodom našim« podrazumevao »žiteljstvo čisto hrvatsko«. Kasnije Kukuljevićeve izjave date u Saboru pokazale su da je on na tako nešto i mislio, pa, sudeći po tome, Rajačić nije bez razloga reagovao. Kukuljevićevo istupanje poslužilo mu je samo kao povod da ustane u odbranu srpskog imena i srpske narodnosti. Da je to tako svedoče ove reči patrijarha Rajačića: »Ja sam držao da će visoko-slavni sabor ići putem pravde i ljubavi, i da će se potruditi, da težki zadatak svoj rieši na obšte zadovoljstvo svih narodah, te da tako prava naroda stupe na jednako u život, među kojima je prvo od najslavnijih pravah, *pravo svoga imena i svoje narodnosti u domaćem i javnom životu*. Ja ne velim da to tako tamo nebiva, a nemogu ni vjerovati da to može ne bivati, pored obiljne volje visoko-slavnoga sabora, da se svakom svoje da, i prizna, i pored obštega izkustva našega vremena, koje nas je dovoljno uvierilo, da hegemonične težnje pojedinih plemenah i narodah nemaju nikakvog blagoslova ni trajanja. Ali nemogu premučati, da kao patrijarh i arhipastir svih Srbalja u celoj monarkiji neobjavim visoko-slavnom saboru moju tugu, *što iz javnih listovah čujem i vidim, da po gdje koji članovi visokoga sabora osobitim pravcem udaraju osobitoj svojoj cieli, koja se čini sasvim nevješta maločas spomenutom izkustvom našem*. Ja mislim, da ono, što braća naša Hrvati Mađarima dosada nisu odobravalala, i protivu čega su se oni ograđivali svakim mogućim načinom, nemogu ista braća naša ni s kakvim pravom zahtievati, da to isto drugi narodi kod njih odobravaju, i da se protivu toga isto tako i oni ne ograđuju« (kurz. V. K.). U svom daljem izlaganju Rajačić je obrazložio svoj stav da Srbi i Hrvati nisu jedan već dva naroda. Međutim, u vezi sa tim on naglašava: »*Kad pominjem razliku ovu, nečinim to zacielo zato, da ove narode jednoga od drugoga odtuđim, Bože me sačuvaj, nego zato, da ih baš time u prijateljskom odnošenju utvrdim, kao braću*, koja se svaki posebice sa vrlinah i čestitosti svoje braće diče i ponose, koja jedan drugom svoga ničega nenameću, nego ime i druge svetinje u svoje braće, kao svoje sobstvene ljube i počituju, i od svega srca sažaljevaju one neprilike, koje

smo u posljednja vremena opazili među Poljacima i Rusima. Pored sve one bratinske ljubavi i iskrenoga odnošenja, u komu valja da stoje oba ova naroda na jugu slavenskom, *Hrvatima bi sigurno žao bilo, kad bi Srblji njima svoje ime nametali i time ih od njihove istorije i porekla ciepali, isto tako nemogu se braća Hrvati nimalo čuditi, što bi Srbljima jako na žao pasti moralo, kad bi vidili, da im Hrvati njihovo ime nametnuti smieraju* (kurz. V. K.). Završavajući pismo Rajačić kaže: »Ali ja se pouzdano nadam, da do toga neće doći, da će visoko-slavni sabor ovaj akt moj uvažiti, s kojim ja blagospješan razvitak stanja Hrvatske samo utvrditi želim, kao one zemlje, koja je i moje otečestvo, koje ja ljubim, i zaista od svega srca svako mu dobro želim, i nebi želio doživiti, da se uskoleba žalostnim trvenjem hrvatskoga i srbskoga naroda, koje bi sljedovalo za pojavljenjem izvjestnoga hegemoničnoga teženja jednoga plemena nad drugim. Kad je ovim narodima suđeno, da tamo zajedno žive, valja da žive u ljubavi i prijateljstvu, i da svetinje narodne jedan u drugoga jednako ljube i poštuju, da nebi njihovom razdoru treći poradovao se, i od tuda svoju hasnu brao«⁶ (kurz. V. K.).

Posle ovih reči patrijarha Rajačića, koje smo namerno naveli u širim izvodima, jasno je da Valentić krivotvori činjenice na štetu Srba i njihovih istaknutijih pojedinaca. Tobožnji pokušaj Rajačića da »potakne hrvatsko-srpski sukob« je prvorazredna izmišljotina.

Dajući nakaradnu sliku o Srbima i njihovoj prošlosti, Valentić nije mnogo bolje prikazao ni ulogu Srbije u Krajini u periodu njenog razvojačenja. Izvore i literaturu o tom pitanju on ili ne poznaje ili ih namerno prećutkuje. Ali, ako to čini on, iznenaduje da ga na takve materijale nisu uputili njegovi recenzenti. Pisati o delovanju tajnih odbora u Vojnoj krajini (str. 124—128) o pripremanju ustanaka, dezertiranju, krijumčarenju oružja i municije a tu akciju ne dovoditi u vezu i sa Kneževinom Srbijom dokaz je velikog siromaštva u znanjima. Ali, ne budimo naivni. Tu i nije reč samo o siromaštvu znanja. Kad je već odlučio da na različite načine poriče i krivotvori prošlost Srba, da umanja njihov značaj i ulogu u različitim događajima Vojne krajine, pa i da im zametne trag, onda je razumljivo da bi mu aktivnost Srbije na teritoriji Krajine, koja je, bez obzira na krajnje ishode, tu bila značajna, samo mrsila račune. Stoga je tu važnu dimenziju krajiške istorije, koja je i te kako vezana za pitanje opstanka i dalje budućnosti Granice i njenog stanovništva, sasvim zanemario. Štaviše, ignorišući sve dosad poznate izvorne podatke i naučne rezultate o akciji Srbije u Krajini, Valentić se u rukopisu svoje disertacije odnosi sasvim potcenjivački prema radu Srbije i ne samo što kaže da je ona »[...] premalo učinila na poticanju jugoslavenskog oslobodilačkog pokreta s obzirom na povoljne uvjete i postojeće planove«, već piše da »[...] jugoslavensko-mađarska diverzija, koja je imala zadaću da strategijski poveže ova dva poluotoka (balkanski i apeninski — V. K.) u jednu operacionu cjelinu, bila je zapravo mađarska i talijanska, a najmanje srpska« (str. 254). Udeo Srbije u istoriji Krajine tako je izbrisan novim »naučnim otkrićem« M. Valentića. Krajišnici srpske narodnosti, koji su bili povezani sa Beogra-

⁶ D. Kušlan, M. Šuhaj, Spisi saborski sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861, Zagreb 1862, 146—151.

dom, nisu ni pomenuti, jer da je to učinjeno videlo bi se da u Krajini ima Srba i da su baš oni bili ti koji su se u najvećem broju uključivali u planove Srbije za oslobođenje i ujedinjenje. Valentić je dozvolio samo toliko da se vidi da su u pojedinim odborima bili aktivni pravoslavni sveštenici ali ne i Srbi. Da se ne bi videlo da je Srbija imala bilo kakvog dodira sa Krajinom on je prećutao i one lepe primere saradnje pojedinih krajišnika Hrvata sa vladom Srbije kakav je onaj Antonija Oreškovića.

Idući redom, od stranice do stranice Valentićeve knjige gde je reč o Srbima, čitalac ovog teksta već je mogao steći utisak o »naučnoj objektivnosti« i »dobronamernosti« pisca. Stoga ćemo sada doslovno citirati jedan odeljak iz njegove monografije i ostaviti ga bez komentara. Uvereni smo da je komentar suvišan i da Valentićeve reči mogu samo da potvrde ono što je već kazano o ciljevima njegovog rada i načinu na koji on predstavlja Srbe i njihovu prošlost. Novo je samo to što on pokušava da bude i duhovit i ironičan! Valentić piše: »Od svih krajiških zastupnika koji su 'branili' Krajinu najviše smijeha u Saboru i na galerijama pobrao je pravoslavni paroh Jovan Popović, zastupnik ogulinske pukovnije. Ipak, to ga nije smetalo da do kraja izrekne svoj nepisani govor u kojem je, *na najgori način plaćenički*, branio opstanak Krajine, tvrdeći da su njegovi 'birači' tražili da u Hrvatskom saboru okupljenim zastupnicima iz Civilne Hrvatske izjavi da su krajišnici s vojničkim sistemom zadovoljni i da 'nebi željeli doći u provincijal'. Od njega se, navodno, tražilo i to da se u Saboru bori protiv dolaska krajišnika 'pod Mađarsku', jer borba 1848. 'sa Mađari ostavi ljute žaoke u srcu naroda'« (str. 137 — kurz. V. K.).

Pored već pomenutog mesta u predgovoru, na kojem Valentić priznaje da u Krajini ima Srba, on to čini još dva puta. Na str. 174. piše: »[. . .] Prvi vojnici dualističke Monarhije žilavo se bori za stoljećima staru vojničku kasarnu koja je hrvatskom i srpskom narodu u Krajini donijela toliko zla [. . .].« Na str. 334. Valentić interpretira saborsko izlaganje zastupnika Stevana Popovića pa kaže: »[. . .] Prema njegovoj izjavi, srpski zastupnici žele da se ujedinjenje Krajine 'čim prije' provede. Kao Srbin, zaključuje Popović, 'želim to u nadi da će spojenjem Krajine nestati uzroka onim tegobama koje narod Srbski kao takav u ovoj zemlji tište od vremena revidirane nagodbe'. Stevu Popovića zapravo ispunjava nada da će srpski narod nakon ujedinjenja Krajine, a to znači povećanja broja srpskih zastupnika u Hrvatskom saboru, 'znati i umjeti, a i lakše moći zaštititi i unaprediti svoje specialne i opravdane interese kojih bude imao'. Govoreći o 'tegobama' srpskog naroda u Hrvatskoj, vežući njihov početak uz razdoblje revidirane Nagodbe, S. Popović, očito u namjeri da izbjegne spominjanje imena I. Mažuranića i njegovih političkih drugova, ima u vidu sukob srpske buržoazije i pravoslavnog klera s Mažuranićevom vladom zbog crkveno-školske autonomije Srba u Krajini i Hrvatskoj i zakona hrvatske vlade o reformi osnovne škole. Odnosi između hrvatske i srpske buržoazije u Hrvatskoj poslije ujedinjenja 1881. ulaze nesumnjivo u novu fazu. Povećan broj srpskog stanovništva — odnosno srpskih zastupnika u Hrvatskom saboru utjecat će, znatno, na pravac i mogućnosti srpske politike u Hrvatskoj [. . .].«

Da je umesto ranije citiranih ocena o Srbima više ovakvih rečenica koje smo sada naveli, Valentićeva knjiga, pored svih drugih nedostataka, ne bi

bila predmet naših rasprava. Međutim, svojim nekorektnim pisanjem o Srbima on iznuđuje raspravu. Kad prizna da u Krajini ima Srba onda im, na krajnje opskuran način, pokušava negirati nacionalnu svest i posebna nacionalna stremljenja. Čini to na temelju pretpostavki koje nemaju nikakvog naučnog osnova (str. 202). Kada imamo u vidu ovo Valentićevo negiranje srpske nacionalne svesti onda se pitamo služi li mu, možda, ta pretpostavka kao osnov za to da Srbe ne naziva njihovim nacionalnim imenom već da ih označava kao »pravoslavnu masu« i kao »stanovnike pravoslavne vjere«?

Da Valentić sa više naučne ozbiljnosti pristupa srpskoj prošlosti u Krajini onda se sigurno ne bi moglo desiti da, ne jednom, o Srbima sudi samo po tekstovima u hrvatskoj štampi. Naime, srpske listove, kakvi su *Zastava*, *Srbski dnevnik*, *Graničar* i *Novi graničar*, on ne proučava, nego o njima i o onome šta oni pišu o Srbima u Krajini rasuđuje na temelju tekstova koje iz srpske štampe preuzimaju, ili ih interpretiraju, hrvatske novine poput *Obzora* i *Zatočnika* (vidi str. 94, 182, 237, 296, 297). To je postupak za koji se ne mogu naći nikakva naučna opravdanja ali je on u skladu sa čitavim Valentićevim pristupom srpskoj prošlosti u Vojnoj krajini.

Privodeći kraju prikazivanje svih mesta Valentićeve knjige u kojima je reč o Srbima, zadržaćemo se na str. 318. Valentić tu piše: »Između srpskog stanovništva u Krajini i Narodne stranke rasla je određena 'zlovolja'. Neraspoloženje Srba u krajini prema Narodnoj stranci i hrvatskoj vladi, o čemu je govorio i ban na ministarskoj konferenciji 1877, poteklo je najprije zbog nezadovoljstva prema novom školskom zakonu u Hrvatskoj. Narodna stranka je 1874, konačno, u duhu liberalnih reformi, oslobodila školu od nadzora crkvenih vlasti. Novi zakon ostavlja crkvenim vlastima pravo da slobodno odlučuju samo o nastavi vjeronauka. Reforma pučkog školstva naišla je na žestok otpor, posebno pravoslavne crkve. Hijerarhija pravoslavne crkve tvrdila je da reforma školstva pogada crkveno-školsku autonomiju koju su svi pravoslavni dotada uživali u Hrvatskoj i Ugarskoj. Pravoslavni kler i tanak sloj srpskog građanstva smatrao je da za osnovne škole u srpskim selima Krajine i Banske Hrvatske i dalje vrijedi *Uredba za srpsko-narodne škole* koju je donio Srpski narodni kongres u Sr. Karlovcima 1864/65. U raspravi koja se povelila o tom osetljivom pitanju, iz kojeg je izrasla velika 'zlovolja' i 'separatizam' srpskog naroda u Krajini, Hrvatski sabor stao je odlučno na stanovište da *Uredba* pravoslavne crkve i srpskog kongresa ne može imati snagu zemaljskog zakona na području hrvatske države. Stajalište hrvatske vlade dalo je nezadovoljstvu Srba novu dimenziju. Drugi razlog 'zlovolje' srpskog stanovništva u Krajini nastaje, prema pisanju *Obzora* 24. lipnja 1879, zbog odnosa Narodne stranke prema okupaciji Bosne. Međutim, neraspoloženje srpskog stanovništva u Krajini prema Narodnoj stranci i hrvatskoj vladi okrenulo se, tvrdi *Obzor*, i protiv ujedinjenja Krajine s Banskom Hrvatskom. Postojeće napetosti vješto je iskoristio general Filipović tražeći savez sa Srbima u Krajini protiv ujedinjenja. *Obzor* je oštro osudio suradnju protiv ujedinjenja tvrdeći da su Srbi postali 'mezimče Generalkomande'.

Sa ovakvim tumačenjem M. Valentića nikako se ne možemo složiti. Ni ovde, kao i u nekim već ranije pomenutim slučajevima, on ne ispituje i

stavove druge — srpske strane, već sud o tako značajnom pitanju srpsko-hrvatskih odnosa donosi samo prema pisanju *Obzora*, glasila Narodne stranke, koja se nalazila na vlasti. Na osnovu tog jednostranog izvora Valentić zaključuje da je Narodna stranka radila u duhu liberalnih reformi, oslobađala je školu od nadzora crkvenih vlasti, što je naišlo na žestok otpor pravoslavne crkve, njene hijerarhije i tankog sloja srpskog građanstva. Iz tog otpora je, prema Valentiću, »izrasla velika 'zlovolja' i 'separatizam' srpskog naroda u Krajini«, pa je on bio i protiv ujedinjenja Granice sa Hrvatskom. Štaviše, Srbi su se stoga povezali sa vojnim krugovima da bi osujetili uspostavljanje teritorijalnog integriteta hrvatskih zemalja i dozvolili da postanu »mezimče Generalkomande«. Sudeći po tome, Narodna stranka je radila u skladu sa onovremenim progresivnim kretanjima u Evropi, a Srbi, vođeni konzervativnom i klerikalnom crkvenom hijerarhijom, ustajali su protiv tog progresivnog duha, bili su nazadni i postali su čak veleizdajnici, jer su se povezali sa vojnim krugovima da bi osujetili najuzvišeniju nacionalnu ideju Hrvata: uspostavljanje njenog teritorijalnog jedinstva.

U svemu ovome nema trunke istorijske istine. Reč je o čistoj apologiji jedne politike. Čini se da Valentić u ovom slučaju ne iskripljuje događaje samo zato što smatra da mu je patriotska dužnost da brani hrvatsku građansku politiku nego još više stoga što mu je znanje, posebno ono o Srbima, veoma skromno. Osim toga, u nekim pitanjima i ocenama o Srbima, on se zaboravi pa na jednom mestu tvrdi jedno a na drugom drugo. Pozivajući se na *Obzor*, na već pomenutoj 318. stranici, piše da su Srbi, kao »mezimci Generalkomande«, bili protiv ujedinjenja Krajine sa Hrvatskom. Zaboravljajući šta je tu rekao, na str. 334, gde navodi saborsko izlaganje Stevana Popovića, koje smo već citirali, vidi se da Srbi nisu bili protiv ujedinjenja već da su ga priželjkivali i od njega mnogo dobra očekivali. Da Valentić malo bolje poznaje izvore za istoriju Srba u Krajini i Hrvatskoj ne bi mogao napisati da su oni bili protiv sjedinjenja tih dveju oblasti i da su služili Generalkomandi. U političkom programu Srba, koji je donet na sredini 1878. godine u Čereviću, jasno stoji da Krajinu treba sjединiti sa Hrvatskom. Prema tome, Valentić mora pronaći pouzdanije dokaze za veleizdaju Srba od onih koje prenosi iz *Obzora*, jer taj list je sa srpskim političarima bio u političkom sporu, pa u njegove podatke, kao i u podatke onovremene srpske štampe, istoričar ne može i ne sme uvek da veruje.

Odbacujući Valentićevu ocenu o Srbima u vezi sa ujedinjenjem Krajine i Hrvatske kao neosnovanu, ne možemo prihvatiti ni njegovo obrazloženje o tome kako je povodom školskog zakona došlo do spora između hrvatske Narodne stranke i Srba. To pitanje on je pojednostavio ne razlikujući uzroke od posledica. U svakom sporu između Hrvata i Srba o kojem raspravlja on traga za krivcima i, kao po nekom pravilu, uvek ih nalazi među Srbima.

Dok u proglašenju školskog zakona iz 1874. i u samom zakonu Valentić vidi uzrok srpsko-hrvatskih nesporazuma i sukoba mi smo skloni taj zakon da ocenimo kao posledicu, kao čin do kojeg je došlo zbog poremećenih odnosa između dveju nacija. Taj poremećaj nastao je revizijom hrvatsko-ugarske nagodbe 1873. godine. Od momenta kada je 1867. za-

pretela opasnost od dualizma do revizije nagodbe 1873. godine odnosi između Srba i Hrvata bili su dobri. Tada je među njima vladalo jedinstvo i saglasnost gotovo u svim ključnim pitanjima. Sudeći po tome, podjednaka opasnost od dualizma delovala je na njih pozitivno. Ranije suprotnosti su tada bile prevaziđene i oni su do revizije nagodbe prisno i tesno saradivali. Revizijom je to jedinstvo razbijeno. Tim državnopravnim aktom zadat je težak udarac slozi Srba i Hrvata i njihovom zajedničkom otporu prema politici Beča i Pešte. Do revizije je i došlo stoga što su vodeći političari Mađarske shvatili da minimalnim ustupcima datim Narodnoj stranci mogu razbiti jedinstven opozicioni blok Hrvata i Srba i prokopati među njima dubok i teško premostiv jaz. S tom namerom mađarski političari su pristali da vlast u Hrvatskoj povere Narodnoj stranci. Kada je došla na vlast, kada je prihvatila dualistički sistem, nastao je razlaz sa Srbima, jer ogroman njihov deo, izuzimajući samo pojedince, ostao je u opoziciji prema dualizmu pa i prema Narodnoj stranci, koja je odustala od dalje opozicione borbe. Preuzimanjem vlasti Narodna stranka se ponovo vratila svojoj ranijoj narodnosnoj politici iz šezdesetih godina, koja je bila zasnovana na državnom i istorijskom pravu, na zastupanju ideje da na hrvatskoj državnoj teritoriji postoji samo jedan hrvatski »diplomatički« — odnosno politički narod. Takva politika, uperena protiv Srba, pogađala ih je utoliko više što su oni svim raspoloživim snagama pomagali Narodnu stranku da osvoji vlast, a kada je ona u tome uspela onda je svoje dojučerašnje srpske političke saveznike odbacila i na hrvatskoj državnoj teritoriji nije htela da im prizna nacionalnu individualnost. Takav odnos prema Srbima nije mogao ostati bez trajnijih posledica, utoliko pre što je nepriznavanje Srba imalo za cilj pohrvaćivanje. Odredbe školskog zakona iz 1874, kojima su ukidane srpske veroispovedne škole stoga su i naišle na žestoko protivljenje Srba jer su oni smatrali da je taj zakon u službi hrvatizacije. Zbog toga je posle 1874. godine prosvetno pitanje za Srbe u Hrvatskoj postalo prvorazredno političko pitanje koje je zadiralo u njihove životne nacionalne interese. Praksa je pokazala da Srbi nisu bez razloga zazirali od nepovoljnih posledica školskog sistema po njihov prosvetni i nacionalni razvitak. Zahvaljujući tom tzv. Mažuranićevom zakonu Srbi su vrlo brzo izgubili mnoge svoje veroispovedne škole a one koje su preostale jedva su životarile pa su se i dalje gasile. Tako je od nekoliko stotina u bivšoj Krajini 1884. godine radilo još samo 11 veroispovednih škola a u provincijalu 10. Potkraj 1887. od njih je ostalo ukupno još samo 13, i to u Krajini 9 a u provincijalu 4. Razlog što su se veroispovedne škole gasile bio je taj što Srbi nisu imali materijalnih mogućnosti da ih plaćaju, jer prema zakonu političke opštine bile su obavezne da izdržavaju komunalne (državne) osnovne škole. Ukoliko su želeli da uz komunalne imaju i svoje veroispovedne škole Srbi su morali snositi dvostruko opterećenje, što je u praksi bilo neostvarivo.

Pored toga što su Srbi iz već pomenutih razloga ostajali bez svojih škola njih su u prosveti sustizale i nedaće koje su proisticale iz doslednog nepoštovanja i zaobilazanja zakonskih odredaba. Tako, na primer, Srbi često nisu mogli biti učitelji čak ni u onim komunalnim školama u kojima su po broju srpske dece, ili po nekoj drugoj osnovi zakona, morali dobiti nameštenje. U komunalnim školama srpska deca nisu redovno učila da čitaju

i pišu ćirilicu, jer učitelji — Hrvati, nekad iz neznanja a ponekad i hotimice to nisu mogli ili hteli da čine. Udžbenici, pre svega čitanke, po oceni Srpskog narodno-crkvenog školskog saveta, bili su sastavljeni u duhu rimokatoličke a ne pravoslavne veroispovesti. Uopšte uzev, čitav školski sistem stvoren zakonom od 1874. i načinom kako je ostvarivan u znatnoj meri išao je na ruku hrvatizaciji srpske dece. Srbi su stoga i dizali glas protiv tog zakona a ne zato što su bili protiv duha liberalnih reformi, što su bili klerikalni, nazadni, ili stoga što su bili skloni separatizmu i veleizdaji, što su po prirodi skloni »zlovolji«.

Kada se baci pogled na sve ono šta i kako Valentić piše o Srbima, kako tumači istoriju odnosa između Srba i Hrvata, onda je jasno da »zlovolje« ima ali ne u čitavom jednom narodu nego negde drugde. Čitaocima prepuštamo da ocene gde se ona krije i da procene kakve posledice može izazvati. Mi smo se osetili pozvani, iz čisto profesionalnih razloga, da o toj »zlovolji« obavestimo javnost ne bi li je zaustavili.

Činimo to i stoga što je Valentić, kao saradnik Instituta za istoriju radničkog pokreta Hrvatske, zadužen da se bavi istorijom Srba u Hrvatskoj. Naime, on proučava »društvenu podlogu političkih stranaka Srba u Hrvatskoj« i »srpske zemljoradničke zadruge i štedionice«. Rad kojim se predstavio, na žalost, nedvosmisleni je dokaz da on ne raspolaže najelegantnijom pretpostavkom za bavljenje istorijom Srba u Hrvatskoj. On nije naučno objektivan. Stoga se pitamo: kakva će to biti istorija Srba u Hrvatskoj koju bude napisao Valentić? Kome će ona koristiti? Kojim će ciljevima služiti? To se pitamo zato što se on koristi samo dvema bojama kada slika prošlost Srba i Hrvata. Crna mu služi za Srbe a bela za Hrvate. Ovim drugim njegovim bojadisanjem pozabavili smo se samo toliko koliko se ticalo Srba a ono je priča za sebe i u nju se ovom prilikom nećemo upuštati.

Sada ćemo ukazati na neke propuste Valentićeve knjige koji su po prirodi drugačiji od onih o kojima je do sada bilo reči. Piscu valja priznati da je uložio dosta truda u istraživanja. Međutim, taj trud nije urodio odgovarajućim naučnim rezultatima. Vezan za izvore, za dokumenta, autor ih sledi i nema moći da iz njih izvuče suštinu, da ih kao istoričar osmisli. Stoga njegova knjiga više predstavlja redanje i prepričavanje dokumenata nego analizu društveno-ekonomskih, političkih i drugih odnosa i problema koji su se ticali Krajine u vreme njenog razvojačenja. Takav, rad je bez jasne koncepcije, pun događaja koji nisu uvek najbolje sistematizovani. U želji da mu delo bude što originalnije, Valentić, ponekad, zaboravlja da skrene pažnju na to da su pojedini dokumenti kojima se koristi već bili otkriveni, da nije on prvi koji se njima služi. Inače je upadljivo da radije citira dokumente nego literaturu. Štaviše, literaturu zaobilazi, ali je i ne poznaje kako valja. Kad piše o odnosima između Zagreba i Praga, koji su uspostavljeni tokom šezdesetih godina XIX veka, on kaže da bi tu trebalo izvršiti nova istraživanja (str. 139). Kako se ne poziva na ona već obavljena, može se pretpostaviti da za njih ne zna. Moguće je da ona nisu dovoljna, ali je sigurno da nema nikakvog opravdanja za njihovo zaobilaznje. Knjiga grupe autora iz Čehoslovačke, koju je 1975. objavila Čehoslovačka akademija nauka pod naslovom *Česi a Jihoslované*

v minulosti, mogla je zadovoljiti Valentićeve znatiželju i pružiti mu dokaze da o pitanju koje ga interesuje ima i posebnih radova.

Valentić nije u pravu ni kada piše da je »Zamašaj pokreta u samoj Hrvatskoj, koji je potekao dijelom iz zanosa za slobodom nakon odlaska 'Bahovih husara' i ponovnim uvođenjem hrvatskog jezika u javni život, ostao [...] neistražen« (str. 66). Tome su posvećene brojne stranice u knjizi *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, kojom se Valentić koristi na preskok i na način koji nije korektan.

Još više iznenađuje da autor nije našao za potrebno da prouči čitave majdane podataka o Vojnoj krajini koji se nalaze u knjizi Vojislava J. Vučkovića, *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške monarhije 1859—1874*, Beograd 1975, niti rad *Nacionalno-revolucionarna akcija Srbije u Vojnoj granici*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke 9, Novi Sad 1954, koji pripada istom piscu. *Dnevnik Benjamina Kalaja*, koji je za štampu pripremio A. Radenić, jednostavno nije smeo biti zaobiden, jer građa koju on sadrži prvorazrednog je značaja, a kako nije iskorišćena u Valentićevoj knjizi zjape praznine koje su morale biti popunjene. Valentić je zaobišao i rad Čedomira Popova, *Raspuštanje Vojne granice i Rakovička buna 1871. u francuskoj diplomatskoj prepisci*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knj. XVII/1 (1974), premda bi mu dobro došao, jer sam nije imao prilike da izučava francuske arhive. Slično je i sa knjigom Ljiljane Aleksić-Pejković, *Politika Italije prema Srbiji do 1870. godine*, Beograd 1979. Ona je ostala po strani usprkos tome što o Krajini sadrži podatke iz italijanskih i drugih arhiva kojima Valentić nije raspolagao. Pominjemo samo najznačajnije bibliografske jedinice koje nisu našle mesta u Valentićevoj knjizi, što je, razumljivo, ostavilo traga ne samo na sadržaj već i na kvalitet njegovog rada.

Kada je Valentić već uložio napor, a i materijalna sredstva, u istraživački posao po bečkim arhivima mogao je pregledati i spise Andrije Torkvata Brlića u Slavonskom Brodu, u kojima bi našao dragocene podatke o mnogim političkim akcijama koje se tiču Granice. Isto tako piscu se može zameriti što nije proučio fond carevóg adutanta grofa Folia Krenvilea, koji se nalazi u Državnom arhivu Beča. Da je to učinio, onda, verovatno, ne bi poricao činjenicu da su Krenvile i Šokčević bili intimni prijatelji (str. 83). Obimna korespondencija između Šokčevića i Krenvilea, u kojoj se oni uzajamno oslovljavaju sa Ti, za koju Valentić ne zna da postoji, i *Dnevnik* grofa Krenvilea svedoče da su hrvatski ban i carev adutant bili ne samo intimni prijatelji već i bliski drugovi još iz onih dana kada su se pripremali za vojnu službu. Da iza Šokčevića nije stajao njegov drug i prijatelj Krenvile ovaj ne bi ni postao najpre guverner Vojvodstva Srbije i Tamiškog Banata a potom ban Hrvatske. Sve ovo Valentić nije morao znati, ali da je više naučne ozbiljnosti on ne bi golim pretpostavkama pobijao činjenice koje imaju čvrstu izvornu podlogu. Uostalom, Valentić ne zasniva zaključke na temelju pretpostavki samo u slučaju pomenutih odnosa između Šokčevića i Krenvilea. Primera radi ilustrovaćemo takav njegov postupak i slučajem koji se tiče Franje Josifa. Povodom razvojačenja Krajine i pitanja koliko su Mađari bili spremni da diraju u vojsku koja se nalazila pod vrhovnom komandom cara, Valentić piše: »Bilo bi zanimljivo saznati što je sve vladar Monarhije proživljavao stavljajući na

protokol 12. kolovoza vlastoručnu primjedbu: 'Uzeo na znanje'.« Kada je, sutradan, Franja Josif primio u audijenciju grofa Andrašija da bi mu objasnio zahtev ugarske vlade za vraćanje cele Krajine Ugarskoj, Valentić kaže: »Nije teško pretpostaviti da je vladar gledajući ispred sebe Andrašija razmišljao u prvom redu o Komisiji koju je osnovao na početku 1868, a sa zadatkom da izradi prijedlog rješenja krajiškog pitanja« (kurz. V. K. — str. 170, 171). Posle ovoga moramo se diviti izvanrednoj psihološkoj moći Valentića kad je u stanju da sazna, bez bilo kakvih podataka, čak i ono o čemu je vladar razmišljao u pojedinim trenucima. Ipak se čini da mu to samo ponekad polazi za rukom, jer, pošto je dokučio o čemu je car razmišljao u vreme Andrašijeve audijencije, sa puno osećanja prema brižnom monarhu, Valentić priznaje: »Što je sve proživljavao vladar 13. kolovoza 1869, teško je reći« (str. 171). Kolegijalni obziri i pristojnost nalažu nam da se ne upuštamo u ocenjivanje ovakvog načina razmišljanja. Međutim, moramo reći da od takvog rezona naša nauka neće imati koristi.

Valjalo bi očekivati da jedan dobro školovan istoričar, u kakve bismo hteli da uvrstimo Valentića, ume da nađe prave izraze za određene događaje. U nauci se dobro zna šta su nemiri, bune, pokreti, ustanci i pučevi. Pišući o Rakovičkoj buni E. Kvaternika Valentić je toliko nedosledan da je taj događaj za njega nekada »velika krajiška buna« (str. 47), nekada samo buna, pa ustanak i puč (str. 237 i dalje). Kada čovek pročita tako raznolike ocene a ne dobije pravi odgovor, preostaje mu da bira, da se opredeljuje kako mu je volja za ono što mu se kad sviđi, baš onako kako čini i Valentić.

U Valentićevoj knjizi ima nekoliko pogrešaka faktografske prirode. Na str. 11. i 358. pominje se Franjo Mileker kao pisac istorije Vojne granice u Banatu a reč je, bez sumnje, o poznatom istoričaru Feliksu Milekeru. Ne bismo se mogli saglasiti sa tvrdnjom da februarski patent predstavlja »definitivan poraz federalističkog sistema« (str. 72). Definitivan poraz bi se pre mogao vezati za vreme pada grofa Rikarda Belkredija. Isto tako ne odgovara istini ni tvrdnja da je nesumnjivo »Hrvatski sabor prvi put osjetio težinu i gorčinu bečkog diktata« zbog toga što je osujećen zahtev da se u Odbor za ukidanje Krajine odmah izaberu i neki krajiški zastupnici koji su stigli u Zagreb 27. maja 1861. godine (str. 92). Ako nije reč o nespretnoj formulaciji, onda se mora posumnjati u piščevo poznavanje hrvatske istorije, jer težinu i gorčinu bečkog diktata Hrvatski sabor iskusio je mnogo puta ranije. Na str. 125. pominje se izvesni Giuseppe Budischini a reč je o Bideschiniju, bivšem garibaldincu, o kojem se mogu naći podaci i u našoj literaturi. Na str. 139, 358, 359. pominju se Ivan Skrejšovski i Vaclav Nadoma a reč je o Janu Skrejšovskom i Vaclavu Nedomi. Fridrih grof Bajst nije nikada bio kancelar, kako se kaže na str. 155, jer u vreme kada je on došao na čelo austrijske i austro-ugarske politike u Monarhiji nije bilo kancelara. Najviše predstavničko telo Ugarske nije se u XIX veku zvalo parlament (str. 173) već sabor.

Kada je već reč o pogreškama faktografske prirode reći ćemo i to da ova knjiga vrvi od grubih grešaka nastalih pri štampanju. Pisac, inače, spada u red onih kojima nije stalo do lepog izraza pa je knjiga zamorna za čitanje.

Iz svega rečenog možemo zaključiti da Valentić nije uspešno rešio zadatke pred kojima se našao. Trud koji je uložio mnogo je veći od rezultata, jer rezultat je mali a tema velika i složena. Kada ovo kažemo ne mislimo samo na srpsku komponentu u istoriji Krajine već i na hrvatsku. Stoga će pitanje razvojačenja i sjedinjenja Krajine sa Hrvatskom i posle ove knjige zaokupljati pažnju istoričara. Ubeđeni smo da im Valentićev rad neće moći služiti kao uzor, ali, uz sve to, neki podaci koje je saopštio, uz nužnu opreznost, ne bi trebalo da budu ni zaobideni.